

Kvinnokarlar

Medeltida män i manlighetens gränsmarker

Henric Bagerius, doktorand i historia

Att vara manlig på medeltiden var ingen lätt uppgift. Här i Norden krävdes både muskelstyrka och tapperhet, stridslystnad och handlingskraft. Det har sagts att vår medeltida kultur präglades av ett aggressivt mansideal där kärnan utgjordes av mannens rätt och skyldighet att försvara sig och sina närmaste. Manligheten var kopplad till den personliga äran som var ytterst betydelsefull under medeltiden. En mans ära och integritet måste till varje pris värnas och upprätthållas, annars riskerade han att stötas ut ur den sociala gemenskapen. Ärelystnad och målmedvetenhet blev därför karaktärsdrag som prisades; de utgjorde i likhet med modet och viljan att utmana andra män viktiga komponenter i den manliga identiteten.

Det aggressiva mansidealet ska ha varit så överskuggande att det även omfattade kvinnor. Beslutsamhet, hårdhet och mod var därför egenskaper som krediterade såväl man som kvinna. Men det innebar inte att män och kvinnor värderades lika. Den starka och självständiga kvinnan var visserligen attraktiv på äktenskapsmarknaden då hon ansågs kunna vidarebefordra sina manliga egenskaper till eventuella barn, men de stridbara dragen i hennes karaktär fick inte komma till uttryck i äktenskapet. Mannen var tvungen att hålla sin hustru i schack och alltid uppträda som hennes överhuvud. Allt annat skadade hans manlighet.

Den bräckliga manligheten

Manligheten var aggressiv men skör. Minsta antydning om undergivenhet, passivitet och beroende fläckade mannens heder och hotade att rasera hans sociala status. Särskilt sårbar blev en man när han liknades vid en kvinna. Det förstår vi av den niddiktning som omtalas i flera nordiska medeltidslagar och som också finns insprängd i den isländska sagalitteraturen. Nid var ett slags förolämpning, gärna uttryckt på vers och ofta med en sexuell anspelning. Vi kan exemplifiera med en passage ur *Króka-Refs* saga från

tidigt 1300-tal som handlar om islänningen Refr Steinssons bedrifter runt om i Norden. På Grönland råkar han i konflikt med Þorgils Víkarskalli, som varnar sina söner för att ha något som helst samröre med Refr:

Grönland borde rodna var gång det hör Refrs namn för jag såg så snart han var hitkommen att Grönland nu fått sin största skam. Jag har velat ha så lite som möjligt med honom att göra, för då jag var på Island var han inte av samma natur som andra män. Han var istället kvinna var nionde natt och behövde då en man. Därför kallades han Refr den omanlige (*inn ragi*) och det gick alltid historier om hans makalösa egendomligheter.

Låt oss titta lite närmare på nidet som utpekar Refr Steinsson som kvinna och omanlig. Det svenska adjektivet *omanlig* är en översättning av fornisländskans *ragr*, som kräver en förklaring. *Ragr* eller *argr* är jämte substantivformen *ergi* starkt nedsättande ord med en sexuell grundbetydelse; den man som var *ragr* var villig att låta sig penetreras i ett analt samlag. Det var i första hand inte den samkönade relationen i sig som väckte anstöt utan det att en man var beredd att underkasta sig en annan man. Därmed har vi också närmast oss den betydelse av *ragr* som översatts med *omanlig*. I nidet kunde en man beskyllas för att ha låtit sig penetreras eller fött barn, men anklagelserna tycks ofta ha varit symboliska. Anala samlag och barnafödande blev sinnebilder för beteenden i vilka mannen blottat egenskaper förknippade med underkastelse.

Ryktet om Refr Steinssons otuktiga handlingar med män sprider sig som en löpeld över de grönländska markerna. Det når också Refrs öron, men han väljer att låtsas som om han ingenting vet. Det är inte förrän hans hustrus fosterfar betonat vikten av att han upprättar sin manliga heder på nytt som Refr skrider till verket. Han smider ett spjut och beger sig sedan till Þorgils Víkarskalli för att begära böter för nidryktena som spritts om honom. Men Þorgils är inte intresserad av en förlikning: ”Inte nekar jag till att vi skämtar om både det ena och det andra”, säger han, ”men i den här saken har vi nog inte ljugit. Jag tror att vartenda ord är sant.” Refr svarar med att hugga ihjäl sin smädare, och han återvänder inte hem förrän han även dräpt Þorgils fyra söner.

Att göra en man till kvinna

Ett ifrågasättande av manligheten fick inte ignoreras för då fanns risken att ”det gick sanning i onda mäns ord” som sagan uttrycker det. Med samma röst talar de nordiska medeltidslagarna. Varje kränkande utsaga måste rannsakas, vederläggas och bestraffas. Den norska *Gulatingslagen* (*Gulapingslög*), som var i bruk till 1200-talets senare hälft, har noggranna föreskrifter för hur olika sårande ordhandlingar ska bestraffas. Under rubriken ”Om en man gör nid om en annan” står att läsa:

Ingen ska göra tungonid om en annan, inte heller tränid. Men om han blir känd för och överbevisad om att han gör det, då blir straffet fredlöshet. Låt honom förneka anklagelsen med sexmannaed. Hans straff blir fredlöshet om edgången misslyckas.

Ingen ska föra överdrifter i ord eller ärekränkande tal om en annan. Det kallas överdrift i ord om en man säger om en annan det som inte kan vara eller bli och inte har varit: säger att han är kvinna var nionde natt och att han har fött barn och kallar honom gylvin [möjligen varg eller varulv]. Då är han fredlös, om han överbevisas om det. Låt honom förneka anklagelsen med sexmannaed. Hans straff blir fredlöshet om edgången misslyckas.

Vi kan notera att ett av *Gulatingslagens* exempel på straffbara förolämpningar återfinns i nidet mot Refr Steinsson i *Króka-Refs saga*: mannen som beskylls för att bli kvinna var nionde natt. Sprängkraften i de här orden är inte att ta miste på. Den som dristade sig att i ord göra en man till kvinna skulle straffas med fredlöshet, vilket i praktiken innebar en dödsdom. En fredlös man förlorade alla sina tillgångar och rättigheter, och vem som helst kunde slå ihjäl honom utan att straffas. Fredlöshet skulle också drabba den som kallade en annan *ragr*, läser vi i den isländska lagsamlingen *Grågås* (*Grágás*) som nedtecknades mot 1200-talets slut. Förolämpningar som innehöll adjektivet *ragr* och participen *stroðinn* och *sorðinn* – båda med betydelsen ”påsat” – gav också den smädade mannen rätt att hämnas med dråp om han så önskade.

Mannen i kvinnokropp

De detaljerade lagreglerna antyder att niddiktning var vanligt förekommande i det medeltida samhället. Också i sagalitteraturen är ärekränkningarna många och värst drabbas de män som av ett eller annat skäl har tvingats beträda manlighetens gränsmarker. Så är fallet med en isländsk storman i Flóamanna saga från sekelskiftet 1300. Þorgils Þórðarson får sin könsidentitet ifrågasatt, och den händelse som väcker tvivlen utspelas i Grönlands ödemarker dit Þorgils, hans hustru och deras följe tvingas ta sin tillflykt efter en vådlig resa till sjöss. Under vistelsen där föder hustrun en son, och när hon kort efter nedkomsten dödas av familjens trälar finns ingen som kan amma den nyfödde pojken. Han ser ut att gå en säker död till mötes, och det gör fadern bedrövad: ”Det gör mig ont om jag inte kan hjälpa honom. Men jag ska göra ett försök och skära av mig ena bröstvårtan.” Han gör ett snitt och blod forsar ur såret. Men småningom övergår vätskan till blodblandad mjölk, och till slut lyckas Þorgils klämma fram en strid ström av ren mjölk som kan livnära barnet.

Berättelsen om Þorgils för tankarna till antikens läror om varma och kalla vätskor, där bröstmjölk ansågs vara en vitnad variant av blod. Män kunde i likhet med kvinnor få mjölk i bröstet – Aristoteles menar att en könsmogen man kunde producera ansevärliga mängder – men det var ovanligt eftersom mannen i motsats till kvinnan var varm och därför hettade upp sitt överflöd av blod till sädesvätska. Kvinnans överskott förblev istället nedkyllt och kunde omvandlas från menstruationsblod till bröstmjölk. Avgörande för om sädesvätska eller mjölk bildades var alltså graden av livsvärme och inte substansen, som i grund och botten var densamma.

Huruvida de här tankegångarna vunnit insteg i det nordiska könstänkandet är svårt att säga men ett är säkert: Þorgils amning är så pass uppseendeväckande att den sätter rykten i omlopp. Vid ett tillfälle gästar han och hans isländska följe den grönländske hövdingen Eiríkr rauði som är vida känd för sina hjältedåd. Också Þorgils har utfört många storverk, framhåller en av islänningarna när de båda ledarnas förtjänster kommer på tal, men det vill Eiríkrs mannar inte hålla med om. En av hans huskarlar säger: ”De två kan inte jämföras med varandra. Eiríkr är en stor och omtalad hövding, men den där Þorgils har levt i elände och träldom. Dessutom vet jag inte om han är man eller kvinna.” Mannens ord får islänningarna att se rätt och de är inte sena att hämnas nidet; i ett ögonblick ligger Eiríkrs huskarl död på marken med ett spjut genom bröstet.

Mannen i kvinnokläder

Det var inte bara det att associeras med kvinnokroppen som vanärade mannen. Skamligt var också att förknippas med kvinnliga igenkännings-tecken såsom huvudduk och nyckelknippa. Skamligt och förbjudet, ska tilläggas. Faktum var att om en man klädde sig i kvinnokläder – exempelvis bar den kvinnliga huvudbonaden *faldr* – skulle han enligt isländsk lag straffas med landsförvisning. För män var gränsen mellan manlig och kvinnlig klädkod knivskarp, och den fick inte överskridas ens om livsfara hotade.

I *Njáls saga* från 1200-talets slut illustreras det förnedrande i att som man klä sig i kvinnokläder. Under en mordbrand på gården Bergþórshváll erbjuder gärningsmannen Flosi Þórðarson alla kvinnor, barn och tjänare att lämna det eldsatta boningshuset. En av kvinnorna där inne, Ástriðr från Djúpárbakki, föreslår då sin sväger Helgi Njálsson att hon ska klä honom i en kvinnomantel och sätta en *faldr* på hans huvud så han kan undkomma mordbranden. Helgi tvekar men låter ändå Ástriðr knyta en huvudduk om hans hår och en annan svägerska lägga en mantel över hans axlar. När Helgi sedan går ut på gårdsplanen i sällskap med sina svägerskor säger Flosi: ”Det var en lång och axelbred kvinna som går där. Ta och håll fast henne.” Omgiven av fiender och anklagad för att vara kvinna slänger Helgi av sig sin förklädnad och griper efter sitt svärd för att försvara sig och sin manliga ära.

Skamsenheten över att bli sedd som kvinna delas av Víglundur Þorgrímsson i *Víglundar saga* från sent 1300-tal. Under en bolltävling får Víglundur ett djupt sår ovanför ena ögat och för att stoppa blodflödet river hans bror Trausti en flik av sin skjorta och binder den runt hans huvud. Vid hemkomsten möts bröderna av sin far som hälsar dem som ”bror och syster”. På Traustis fråga om vem av dem han kallar syster svarar fadern att den som bär en huvudduk alldeles säkert måste vara en kvinna.

I de tabubelagda gränsmarkerna

I snart sagt alla kulturer upprätthålls ett skrank mellan män och kvinnor med hjälp av ett tabubelagt gränsområde. I den nordiska medeltidskulturen där könens åtskillnad var skarpt markerad fick det här tabuområdet särskilt stark symbolkraft. När en man i ord gjordes till kvinna eller försågs med kvinnliga attribut sprängdes gränsen mellan könen och mannen

tingades in i en förbjuden zon där endast skam och avsky väntade honom.

Hårdast drabbades män som själva valt att överskrida gränsen. ”Kvinnokarlarna” i de isländska sagorna stod för det man uppfattade som allra mest föraktligt och skändligt under nordisk medeltid. Þorgils Þórðarson som desperat försöker amma det nyfödda barnet, Helgi Njálsson som motvilligt klär sig i kvinnokläder för att undkomma döden, och Víglundur Þorgrímsson som av sin egen far kallas kvinna för att hans bandage påminner om en kvinnas huvudduk – de är alla fiktiva sagafigurer men likafullt skapelser av ett samhälle där utflykter i manlighetens gränsmarker var förödande för en mans anseende.